

Jean-François Revel en de totalitaire verleiding

Edward Pechler

1

Twee jaar geleden verscheen *La Tentation Totalitaire* (1) van Jean-François Revel. Het boek bevatte onder meer enige controversiële stellingen over het communisme. De reacties die het boek uitlokte waren voor Revel aanleiding een vervolg te schrijven, *La Nouvelle Censure* (2). In Nederland is Revel geen onbekende. *La Tentation Totalitaire* werd in het Nederlands vertaald als *De totalitaire verleiding* (3). In *Vrij Nederland* werd het besproken door Leopold de Buch (4) en in de *Haagse Post* verscheen een interview met Revel (5). Hoewel Revel geen socioloog van beroep is, zijn in diens boeken voldoende interessante observaties te vinden die een bespreking in een tijdschrift als dit rechtvaardigen.

Revel poneert een aantal stellingen die hijzelf uiterst banaal noemt, maar die niettemin nogal wat stof hebben doen opwaaien.

Die stellingen zijn:

1. de huidige wereld ontwikkelt zich in de richting van het socialisme. Socialisme moet men dan opvatten in de meest vage zin van het woord, als meer sociale rechtvaardigheid, grotere gelijkheid zowel binnen een samenleving als tussen die samenlevingen zelf;
2. De voornaamste hindernis op de weg naar het socialisme is niet het kapitalisme maar het communisme. Het communisme is onverenigbaar met politieke en culturele democratie, met de rechten van de mens en met economische doelmatigheid. Het kapitalisme functioneert minder slecht dan het communisme, alle gerechtvaardigde kritiek op het kapitalisme ten spijt.
3. Desondanks maakt het communisme opgang, niet alleen in onderontwikkelde landen maar ook in de

ontwikkelde Westerse landen waar voor velen het communisme een hoopgevend alternatief lijkt te zijn. Die aantrekkingskracht is wat Revel "de totalitaire verleiding" noemt;

4. de nationale staat vormt een sta-in-de-weg voor de oplossing van problemen die alleen op mondiaal niveau tot een goed einde kunnen worden gebracht.

2

Revel trekt goed gedocumenteerd ten strijde en doet dat in een stijl die niet anders dan sprankelend te noemen is. Neem bijvoorbeeld de hoofdstukken over de onredelijkheden in de kritiek op het kapitalisme. Economisch gezien zou het kapitalisme niet levensvatbaar zijn en zich doorlopend in een crisis bevinden. Moreel gesproken zou het kapitalisme gelijk staan aan de uitbuiting van de ene mens door de andere, waarbij alles ondergeschikt is gemaakt aan het winststreven. Wat het eerste betreft, op het moment dat door partij-ideologen - andermaal - de naderende ondergang van het kapitalisme werd aangekondigd, kochten de Russische leiders miljoenen tonnen graan in het westen om de voedselschaarste in hun land te verhelpen. Dat gebeurde - zeer recent - in 1972 en 1975 en Revel's commentaar luidt:

"Soms vraagt men zich af: wat zou er van het socialisme worden als het kapitalisme er niet was om het op de been te houden? Een steun die, helaas, niets afdoet aan de seniele aftakeling van het kapitalistische systeem, en evenmin twijfels mag oproepen aan het in wezen ijzeren gestel van de socialistische economie. Men zou zich zelfs vertederd kunnen voelen bij het zien van die wrakkige grijsaard die een levenslustige jonge kerel te hulp snelt. Ondanks al zijn wandaden zal die oude schurk een mooie dood weten te sterven" (TV: p. 151).

Revel legt ook omstandig uit dat crises - inflatie, werkloosheid - niet uitsluitend voorkomen in kapitalistisch geregeerde landen. "Innerlijke tegenstrijdigheden" als inflatie en werkloosheid bestonden ook al voordat het kapitalisme zijn intrede deed en ze bestaan eveneens in andere economische stelsels. De historicus Garelli ontdekte dat in Cappadocie de bankiers aan het begin van

millennium v. Chr. geld uitleenden tegen een rente van 33% per jaar, wat toch wijst op een zekere geldontwaarding. Uit reisbeschrijvingen van onder anderen Marco Polo blijkt het bestaan van harde valuta, die werden gebruikt in het internationale handelsverkeer, en geldsoorten, die men beter maar zo snel mogelijk ter plaatse kon uitgeven, omdat ze zo zwak stonden dat ze buiten de grenzen van de betreffende mogendheid openlijk werden geweigerd.

"Ook tegenwoordig is dit nog heel gebruikelijk. Toen ik zelf in 1963 in Boekarest was, werd ik in mijn gezicht uitgelachen toen ik wat Hongaars geld dat ik nog had, wilde inwisselen tegen Roemeens geld. De Staatsbank accepteert slechts kapitalistische deviezen" (TV: p. 164).

Soms zou men naar analogie van "verborgen werkloosheid" kunnen spreken van "verborgen inflatie".

"Bepaalde vormen van bestedingsinflatie hebben soms echter geen weerslag op de prijzen als er een prijsstop is ingevoerd, waar kunnen aan een ander verschijnsel worden afgemeten: aan de lengte van de rijen wachtenden voor de winkels. En dit is het soort inflatie dat tekenend is voor de communistische landen. (...) Als een produkt (...) schaars is, en er geldt een prijsstop voor, zien wij een drievoudig verschijnsel: de speciale winkels waar alleen de bevoorrechte minderheid - bureaucraten, personen die harde valuta bezitten - mogen kopen, ten tweede staatswinkels met lange rijen wachtenden, waar het gewone volk zijn boodschappen doet en ten slotte een vrij markt die hetzij oogluikend wordt toegelaten (zoals de vrije markt waar de opbrengsten van de stukjes privé-grond worden verkocht), hetzij in-officieel of "zwart" is. In alle communistische landen bestaat een marginale (maar onontbeerlijke) vrije markt en een zwarte markt, en zij kennen inflatiepercentages waarin de druk van de vraagzijde, die altijd groter is dan het aanbod, tot uitdrukking komt" (TV, p. 165).

Wat de morele kritiek aangaat, ook nu is Revel's bewijsvoering weer: aannemelijk maken dat de genoemde kritiek niet specifiek voor het kapitalisme is, en zijn conclusie luidt ook nu dat het kapitalisme het er verhoudingsgewijs het minst slecht heeft afgebracht.

De stelling die de meeste protesten heeft uitgelokt is de tweede: het communisme is onverenigbaar met politieke en culturele democratie, met de rechten van de mens en met economische doelmatigheid. Revel maakt wat dit aangaat ook geen enkel onderscheid tussen verschillende vormen van communisme: tussen Rusland onder Lenin, het Rusland van Stalin en het Rusland ten tijde van Kroestjov of Breznjev; tussen Rusland, China, Joego-Slavië, Cuba of Albanië; tussen het communisme van de Oostbloklanden en het Eurocommunisme; tussen een orthodox en dogmatisch communisme en een liberaal communisme, een "communisme met een menselijk gezicht".

"De illusie die de links-liberale voorstanders van het communisme koesteren is dat er een ander communisme bestaat dan het stalinisme. Welnu, het stalinisme vormt het wezen van het communisme. Niet het stalinistisch systeem varieert, maar de mate waarin het wordt doorgevoerd" (TV, p. 25).

De repressie is niet altijd even groot, maar

"(...) heel het totalitaire systeem om personen en denkbeelden te controleren, is hetzelfde gebleven" (TV: p. 25).

Het stalinisme is dus meer dan alleen een betreurenswaardige afwijking, zoals sommigen willen. Revel staat ook zeer sceptisch tegenover het Eurocommunisme (6). De Westeuropese communisten leggen weliswaar verklaringen af ten gunste van burgerlijke vrijheden, verdraagzaamheid en pluralisme, maar van toepassing van die beginselen valt voorlopig nog weinig te merken, noch voor wat betreft de verdraagzaamheid in openbare debatten, noch wat de interne structuur van de communistische partijen aangaat (NC: p. 307).

Is elk land waar de communistische partij het voor het zeggen heeft totalitair en bureaucratisch? Ja, zegt Revel. Totalitair noemt hij die Staat die de volgende machten naar zich toe trekt: allereerst de economische en sociale macht, dan de wetgevende, rechterlijke en militaire macht, de macht van het politieapparaat, de macht van de media,

de macht om het onderwijs en het culturele leven naar eigen goeddunken te reguleren, en tenslotte de macht van de vakbeweging. Al deze machten zijn geconcentreerd in de Staat (TV: pp. 263-4). Nu springt Revel af en toe wat slordig om met de term "totalitair". In een interview (7) verklaarde hij dat in een land als Frankrijk een totalitaire mentaliteit merkbaar bleef: het bewind van De Gaulle bijvoorbeeld met een absoluut staatsmonopolie over de televisie en administratieve willekeur. Het lijkt me onverstandig het begrip zo uit te rekken dat het onbruikbaar wordt. Uitgaande van Revel's omschrijving zou ik in elk geval één tegenvoorbeeld kunnen geven, ontleend aan Stephen Cohen's *Bukharin and the Bolshevik Revolution* (8), namelijk de Sovjet-Unie in de jaren twintig, Rusland ten tijde van de NEP. Hoewel aan de politieke macht van de partij niet te tornen viel, werd volgens Cohen pluralisme en verscheidenheid op andere gebieden getolereerd en zelfs aangemoedigd. Hét voorbeeld is de economie. De overgrote meerderheid van de boeren bijvoorbeeld, waartoe tegen het eind der twintiger jaren nog steeds meer dan 80% van de bevolking behoorde, leefde en werkte ongehinderd door partij- of staatscontrole. Dit betreffende pluralisme weerspiegelde zich ook in het culturele leven van die tijd. Cohen spreekt zelfs van een "gouden eeuw van het marxistisch denken in de USSR" en somt vervolgens een hele reeks schrijvers, cineasten en schilders op die een bijdrage leverden in die periode (9). Van het standpunt van de politieke sociologie is het interessant na te gaan hoe en waarom het betreffende pluralisme van de jaren twintig gaandeweg plaats maakt voor een totalitaire samenleving. Hoe is een dergelijke ontwikkeling die toch in strijd is met alle idealen en met de wil van zovele betrokkenen, mogelijk? Het is een vraag die Revel niet stelt, die hij niet kan stellen, overtuigd als hij is dat er geen ander communisme bestaat dan het stalinisme. Het is nooit anders geweest en het is de vraag of het ooit anders zal worden.

Wat het laatste betreft, het feit dat een stelsel tot op heden nergens heeft gewerkt, bewijst nog niet dat het niet kan werken. Maar hoe waarschijnlijk is een liberalisering van een totalitair

systeem? Autonomie in economisch opzicht betekent dat de Staat het monopolie van de politieke macht opoffert. Een te grote culturele vrijheid betekent een aantasting van het ideologisch monopolie van de Staat. En tenslotte, de toekenning van politieke rechten aan de mensen veronderstelt de toelating van andere partijen dan de communistische partij. Deze is dan niet meer de enige partij en dat is juist de essentie van het totalitaire stelsel. Om deze redenen is, volgens Revel, een liberalisering zeer onwaarschijnlijk (19). Opmerkelijk is trouwens dat in Revel's betoog niets is terug te vinden van Amalrik's analyse in *Haalt de Sovjetunie 1984?* (11), volgens welke het Sovjet-imperium uiteen zou vallen als gevolg van interne en externe conflicten. Revel heeft kennelijk meer vertrouwen in de stabiliteit van het Sovjet-regime dan Amalrik.

4

Iedereen kan constateren dat het communisme een grote aantrekkingskracht uitoefent op burgers van Westerse democratieën. Tot hen behoren niet alleen zij die lid zijn van een communistische partij maar ook de "verruimde stalinisten" zoals Revel hen noemt. Verruimd stalinisme is een "mengelmoes van marxistisch-leninistische, gauchistische en marcusiaanse postulaten, aangevuld met 'Derde Wereld' postulaten volgens welke alle rampen op aarde uitsluitend door de geïndustrialiseerde landen zijn en worden veroorzaakt" (TV: p. 100). Elementen van deze ideologie zijn dat democratie een luxe is, dat vrije nieuwsgaring nergens toe dient en dat de sociaal-democratie een schijnoplossing is die "het systeem" probeert te verbeteren in plaats van het te vernietigen. Revel houdt dan een in mijn ogen indrukwekkend pleidooi voor vrijheid en democratie als noodzakelijke voorwaarden voor het wel-slagen van een revolutie, van elke revolutie.

"De democratie en de daarbij behorende vrijheden zijn niet een vrijblijvende luxe die men als versiersel toevoegt aan een revolutie als men denkt dat zij bestand is tegen dergelijke prettige bijkomstigheden. Zij vormen de hersens van de revolutie, zij worden samen met haar groter, zoals hersens zich ontwikkelen met het organisme dat zij besturen. Vrijheid wil in een maatschappij een-

voudig zeggen dat iedere burger gebruik mag maken van zijn verstand. En de democratie dat is het gebruik van dat verstand van allen en ieder afzonderlijk om de maatschappij te besturen. Het zijn dus geen afzonderlijke, toevallige krachten, maar juist regelende principes die inherent zijn aan een zich vernieuwende, levende en blijvende bestaande samenleving. Natuurlijk bestaan er revoluties in maatschappijen waarin men nog niet ver genoeg is om meer dan een kleine dosis democratie en vrijheid te tolereren, of liever, *te gebruiken*. Maar deze revoluties zijn ook geen echte revoluties; zij zijn net geesteszieken die maar een paar minuten per dag bij hun volle verstand zijn, zij blijven rudimentair, embryonaal en onvolgroeid. Al spoedig verkeren zij in het tegendeel van wat hun grondleggers op het oog hadden. Hoe zou het obscurantisme dat voorafging, waartegen men in opstand kwam, een troef en leidraad kunnen zijn bij de opbouw die moet volgen? Vrijheid en democratie zijn niet de enige voorwaarden voor de hervorming en het goede functioneren van samenlevingen, maar het zijn noodzakelijke voorwaarden" (TV: pp. 128-9).

Vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vergadering, vrije verkiezingen, algemeen stemrecht enz. zijn niet louter "formele vrijheden" zoals radicalen van allerlei soort zo vaak betogen. Het onderscheid tussen formele vrijheden of klassieke grondrechten, zoals ze worden genoemd, aan de ene kant en sociaal-economische rechten aan de andere kant vervaagt bij Revel. Het onderscheid komt steeds weer terug in de discussies over de huidige socialistische staten. Wat is belangrijker: dat mensen te eten hebben, of dat ze vrijelijk hun mening mogen uiten? (als betrof het hier een dilemma). Natuurlijk, zegt Revel, worden honger en armoede niet uitgebannen door de persvrijheid. De strijd van de Encyclopedisten in de 18e eeuw bijvoorbeeld leek geen enkele invloed te hebben op het leven van de Franse boeren. Leek, want de bevrijding van het denken die de uitkomst van die strijd was, schiep juist de voorwaarden voor de bevrijding van de boeren.

"Zou het vooruitziend en 'revolutionair' zijn geweest in die tijd staande te houden: wij hebben geen behoefte aan drukpersvrijheid in een land waar het grootste deel van de bevolking niet kan lezen? Alsof de alfabetisering

en de scholing van het volk juist niet grotendeels moesten komen van de drukpersvrijheid! Een vreemde redenering: er bestaat een leemte, laten wij die in stand houden" (TV: p. 129).

Het onderscheid tussen klassieke en sociale grondrechten maakt het ook mogelijk het optreden van dissidenten te laken. In "Mensenrechten als Oost-West probleem" (12) legt Couwenberg uit dat de klassieke grondrechten afhankelijk van de "ideologische context" anders worden geïnterpreteerd. In de liberaal-democratische wereld worden de klassieke grondrechten primair opgevat als individuele, subjectieve rechten. In een marxistisch-leninistische context worden dezelfde rechten opgevat als sociale functies.

"Als allerlei burgerlijke vrijheden in de socialistische staten worden erkend, betekent dit daar wel, dat zij overeenkomstig de eisen en de belangen van de socialistische samenleving moeten worden gehanteerd, dus met inachtneming van de eisen van openbare orde en veiligheid, zoals die door de staat (i.c. de partij) worden geïnterpreteerd.

De Oosteuropese dissidenten houden hiermee niet of onvoldoende rekening en plaatsen zich daarbij buiten de geldende orde (...). Bij de beoordeling van de positie van dissidenten in Oost-Europa wordt veelal geen of onvoldoende rekening gehouden met de verschillende ideologische context die in Oost-Europa nu eenmaal juridische gelding heeft gekregen (...). In socialistische staten met een officiële staatsideologie en een monolithische, op volledige integratie gerichte staats- en maatschappijstructuur worden zij uiteraard in de regel niet getolereerd en als a-sociaal en zelfs als geestelijk abnormaal beschouwd en behandeld".

In de socialistische staten komen de sociale grondrechten als "juridische uitdrukking van de socialistische gelijkheidsgedachte" op de eerste plaats, de klassieke pas op de tweede (een eufemisme, waar ze de facto niet bestaan). Als van Westerse zijde Oosteuropese staten beschuldigd worden van schending van de mensenrechten, wordt bijna altijd een inbreuk op de klassieke grondrechten bedoeld. In de gedachtengang van Couwenberg zijn zulke beschuldigingen een vorm van ethnocentrisme. De Oosteuropese staten hebben immers een andere voor-

keursordening dan de Westerse landen wat betreft de verschillende soorten mensenrechten. Geldt hier niet: tout comprendre, c'est tout pardonner? Goed beschouwd spreekt Couwenberg geen oordeel uit, hij analyseert. Wat jammer is, is dat zijn analyses op zo'n formeel niveau blijven steken. Hij spreekt uitsluitend over de doctrine, maar zoals zo vaak is de praktijk anders dan de leer. Officieel heet het dat de verwezenlijking van de economische en sociale rechten voorrang heeft. Of dat gelukt is in die mate als de socialistische leiders ons willen doen geloven valt op zijn minst te betwijfelen. Couwenberg heeft het over de "ideologische context die nu eenmaal juridische gelding heeft gekregen", maar niet over rechtvaardigheid. Waarom niet? In *My Country and the World* (13) geeft Sacharov een aantal onthutsende voorbeelden van onrechtvaardigheid in de Sovjet-Unie. Er is een toenemende belangstelling waar te nemen voor onderwerpen als rechtvaardigheid en gelijkheid. De boeken, artikelen en discussies hieraan gewijd zijn legio. Maar misschien kunnen zulke discussies alleen bloeien in een liberaal-democratische context. Wie leest dat het Sociologisch Instituut van Moskou is gezuiverd vanwege studies die het bestaan van ongelijkheid in de Sovjet-Unie lieten zien (NC: p. 174), zou het bijna gaan geloven.

5

De totalitaire verleiding is geen boek dat onopgemerkt is gebleven. Zoals gezegd heeft Revel zelf in *La Nouvelle Censure* verslag gedaan van de reacties die zijn boek heeft uitgelokt, met name in Frankrijk, maar ook daarbuiten. Links in Frankrijk, Italië, Spanje en Griekenland deed het boek af als een blijk van anti-communisme. De vertaler van de Italiaanse uitgave begon het boek te voorzien van kanttekeningen, bestemd om Revel's fouten te corrigeren, alles zonder Revel zelf te raadplegen! Maar Revel is niet overal door links met hoon overladen. In Portugal bijvoorbeeld werd het boek gunstig ontvangen en in Nederland heeft De Buch er een lovende bespreking aan gewijd.

De reacties die zijn boek afdeden als een blijk van anti-communisme rekent Revel tot de "nieuwe

censuur", een type censuur dat specifiek is voor democratieën. In een democratie kan niemand de verspreiding van boeken of ideeën verhinderen, uitzonderingen daargelaten. Wat wel mogelijk is, is de mensen af te raden van bepaalde boeken kennis te nemen. Dit leesverbod geldt dan met name gevaarlijke boeken, boeken die indruisen tegen het geloof. Het verschijnsel is, voorzover ik weet, niet nieuw. Ik betwijfel ook of het voorkomt in de mate die Revel suggereert. Het thema van *La Nouvelle Censure* is de gedweeheid van niet-communistisch links (de socialisten, het weekblad *Le Nouvel Observateur* en *Le Monde*) ten opzichte van de communisten. Wie *La Nouvelle Censure* leest, krijgt de indruk dat de Franse Communistische Partij niet-communistisch links in zijn greep heeft. Zover is het nog niet. Dat neemt niet weg dat er zoiets als gedweeheid ten opzichte van de communisten bestaat - Revel heeft het alleen over Italië en Rankrijk, in Nederland lijkt de situatie heel anders te liggen. Wat Revel niet-communistisch links verwijt is dat het van de communisten slikt wat het van geen enkele andere partij zou accepteren. En waarom? Uit angst te worden beschuldigd van anti-communisme. Daarom laat ze zich de meest grove verdachtmakingen en beledigingen welgevallen. Iedere vijand van de totalitaire samenleving, schrijft Revel, wordt ten eerste betaald, is ten tweede pervers en ten derde een agent (NC: p. 117). Het lijkt wel alsof communisten ongrijpbaar zijn voor kritiek. Kritiek van rechts is bij voorbaat verdacht, kritiek van links speelt rechts in de kaart. Het komt er tenslotte op neer dat een eerlijke kritiek op het communisme niet bestaat (TV: p. 66). Het communisme mist de bereidheid om van zijn fouten te leren, in de woorden van De Buch (14).

Interessant is de manier waarom Revel's boek in *Le Monde* besproken is. *Le Monde* heeft de reputatie een eerlijke, goed geïnformeerde, objectieve, kortom serieuze krant te zijn. Maar de laatste jaren is *Le Monde* enigszins in opspraak geraakt door een reeks van publicaties waarin het van partijdige berichtgeving beschuldigd wordt (NC: pp. 259-65). Dankzij Simon Leys geniet de correspondent van *Le Monde* in Peking in dit opzicht

enige bekendheid. In 1975 kreeg China een nieuwe grondwet die "ontlast" was van de kern van de rechten van de mens. In de twee volle pagina's die *Le Monde* aan de nieuwe grondwet wijdde, werd hier met geen woord over gerept (15). Een oud-redacteur van *Le Monde*, Michel Legris, heeft over de huidige berichtgeving in de krant een boekje open gedaan in "*Le Monde*" *tel qu'il est* (16). Tot in details beschrijft Legris de methodes met behulp waarvan de vroegere "objectivité d'intention" plaats heeft gemaakt voor de huidige "objectivité d'apparence". Instructief vond ik vooral Legris' bespreking van de berichtgeving over Cambodja sinds de Rode Khmers daar aan de macht zijn (17). *Le Monde* kenmerkt zich, om met Revel te spreken, door gedweeheid ten opzichte van communistische regimes. Misschien verklaart dit de nauwelijks serieus te nemen bespreking in *Le Monde* van *La Tentation Totalitaire*, waarin zakelijke kritiek vrijwel ontbrak.

6

Revel is een pessimist. "Ik denk dat de wereld in het jaar 2000 geheel totalitair zal zijn. Tenslotte is dat de makkelijkste oplossing, het individu heeft geen verantwoordelijkheid. De democratie zal slechts een kort intermezzo zijn geweest" (18). De vraag is hoe de opgang van het communisme en van het verruimde stalinisme te verklaren is. Volgens Revel komt dat omdat het communisme het eerste politieke stelsel in de geschiedenis is dat naar binnen reactionair en naar buiten revolutionair is, onderdrukkend in zijn overheersing en bevrijdend in zijn propaganda. Een mooi maar niet zo bevredigend antwoord, vind ik. Soms lijkt het alsof alleen Revel zich bewust is van de gevaren die hij breed uitmeet. "In de eeuw van de leugen steekt de waarheid een enkele keer z'n kop omhoog" (19). Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat Revel zijn medemensen enigszins onderschat.

"Ik denk dat de mens normaal naar het totalitarisme neigt, de democratie is een uitzondering (...)" (20). Democratie, dat is niet iets van deze wereld. Nu hoor ik zelf tot een generatie die nooit anders dan een democratie heeft gekend en die het als iets vanzelfsprekends is gaan beschouwen. Waar *De*

totalitaire verleiding de lezer van doordringt is het besef hoe zeldzaam de parlementaire democratie eigenlijk is. Wat wij zo gewoon vinden is dat geografisch en historisch gezien helemaal niet. Revel's pessimisme is niet ongegrond. Elke terreuractie laat zien hoe kwetsbaar een democratie is. Laten we hopen dat de afstand tussen democratie en totalitarisme wat minder makkelijk te overbruggen is dan Revel vreest.

Noten

1. Jean-François Revel, *La Tentation Totalitaire*, Ed. Robert Laffont, Paris, 1976.
2. Jean-François Revel, *La Nouvelle Censure* (NC), Ed. Robert Laffont, Paris, 1976.
3. Jean-François Revel, *De totalitaire verleiding* (TV), De Arbeiderspers, Amsterdam, 1977 (de citaten zijn afkomstig uit deze vertaling).
4. *Vrij Nederland*, nr. 7, 14 febr. 1976.
5. Revel werd geïnterviewd door Jos de Man, *Haagse Post*, nr. 17, 24 april 1976.
6. Vgl. Revel's bespreking van het Eurocommunisme in NC: pp. 293-313.
7. *Haagse Post*, nr. 17, 24 april 1976.
8. Stephen Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography, 1888-1938*, Vintage Books, New York, 1975.
9. *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, pp. 270-2.
10. Voorwoord van Revel in Simon Leys, *Ombres Chinoises* (nouv. éd.), Ed. Robert Laffont, Paris, 1978, pp. 10-1.
11. Andrej A. Amalrik, *Haalt de Sovjetunie 1984?*, Elsevier, Amsterdam, 1970.
12. S.W. Couwenberg, "Mensenrechten als Oost-West probleem" in *Intermediair*, nr. 50, 16 dec. 1977.
13. Andrei D. Sakharov, *My Country and the World*, Vintage Books, New York, 1975 (met name het eerste hoofdstuk: "Soviet Society", pp. 11-49).
14. *Vrij Nederland*, nr. 7, 14 febr. 1976.
15. Geciteerd in M. Legris, "*Le Monde*" *tel qu'il est*, pp. 82-3.
16. Michel Legris, "*Le Monde*" *tel qu'il est*, Plon, Paris, 1976.
17. "*Le Monde*" *tel qu'il est*, pp. 131-43.
18. *Haagse Post*, nr. 17, 24 april 1976.
19. Voorwoord van Revel in S. Leys, *Ombres Chinoises*, p. 12.
20. *Haagse Post*, nr. 17, 24 april 1976.